

Rutkowski, Jan

Studia nad organizacją własności ziemskiej w Bretanii w XVII w.

Przegląd Historyczny 16/3, 311-334

1913

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STUDYA NAD ORGANIZACYĄ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W BRETAGNII W XVII W.

(Dokończenie).

Jednym słowem, pod względem gospodarczym dwory w całym szeregu wypadków całkowicie odpowiadały folwarkom; nic tedy dziwnego, iż składały się one dość często z identycznych budynków i ubikacji. Wprawdzie ubikacje mieszkalne w folwarkach są nieraz znacznie skromniejsze od analogicznych części większych dworów, ale różnica ta znika, jeżeli porównywać będziemy przeciętne zabudowania folwarczne z mniejszymi dworami. Przy folwarkach nigdy nie spotykamy kaplic, ale i nie wszystkie dwory mogły się nimi poszczycić. Budynki gospodarskie folwarków nie różnią się zazwyczaj od analogicznych zabudowań przy dworach; mamy tu naturalnie tylko te z nich na myśli, które były czemś więcej, niż prostą pańską rezydencją, z wyjątkiem może budynku z prasą, czego na folwarku nie zdarzyło nam się spotkać; pozatem specjalne piekarnie spotyka się rzadziej niż w dworach ¹⁾.

Ziemie, należące do folwarków, były mniej więcej tych samych rozmiarów, co i ziemie, należące do dworów; spotykamy jednak

¹⁾ Jako przykład, przytoczymy tu dwa opisy takich folwarków: A. N. P. 1635 (Lannion) f. 65: „Un lieu et metairie noble... consistant en maison principale et chambre au bout, contenant de long soixante et deux pieds, laize, a trois pignons, douze pieds, hauteur quatorze pieds; grange qui a de long soixante trois pieds laize quatorze pieds et demi et de hauteur dix pieds; la maison à tour et autre grange de juxte contiennent trente huit pieds de long, laize douze pieds et de hauteur huit pieds et tiers; loges, crèches, porte, aire, puits, jardin, et courtil“. P. 1613 (Hédé) fol. 507° „autre corps de logis appelée le metairie... dans lequel corp de logisil y a trois aistre de maison, la première servent au metayer auquel il y a cheminée; au bout vers soleil levant le second, appelée ecurie et la troisième vers soleil couchant les étables sur lesquelles aistres il y a grenier et fanneriers“.

Tablica 13. Rozmiary ziem należących do zamków, dworów i folwarków.

Królewszczyzny	zamki dwory i folwarki	? j	poniżej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—30 j.	30—50 j.	50—100 j.	100—500 j.	500—1000 j.	ponad 1000 j.	Razem
Hédé . . .	zam.	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2
	dw.	1	2	3	5	6	5	9	12	6	—	—	49
	fol.	3	7	13	10	4	4	9	19	3	—	—	72
Dinan . . .	zam.	4	—	—	—	2	—	1	2	1	3	—	13
	dw.	—	—	1	2	7	7	12	6	1	—	—	36
	fol.	7	9	9	9	26	13	28	28	5	—	—	134
Jugon . . .	zam.	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	—	4
	dw.	1	—	2	3	4	4	8	6	—	—	—	28
	fol.	1	—	8	8	17	27	25	18	—	—	—	104
St. Brieuc .	zam.	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	5
	dw.	2	1	1	—	2	1	5	3	2	—	1 ¹⁾	18
	fol.	3	4	17	11	6	4	3	4	—	—	—	52
Lannion . .	zam.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
	dw.	3	2	3	4	8	10	7	3	1	—	—	41
	fol.	1	9	9	8	16	5	2	—	—	—	—	50
Morlaix . .	zam.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	dw.	1	—	1	4	2	6	5	7	2	—	—	28
	fol.	4	2	5	1	21	4	3	6	—	—	—	46
Razem .	zam.	7	—	—	—	2	—	4	4	3	5	—	25
	dw.	8	5	11	18	29	33	46	37	12	—	1	200
	fol.	19	31	61	47	90	57	70	75	8	—	—	458

wśród nich zawsze ziemie orne, czego nie można powiedzieć o wszystkich ziemiach, należących do dworów.

Musimy tu jeszcze kilka słów powiedzieć o wspomnianych już wyżej kawałkach ziemi bez budynków, wchodzących w skład posiadłości szlacheckich trzeciej kategorii, które odpowiadały posiadłościom pierwszej kategorii, składającym się z samych takich kawałków. Rozmiary tych ostatnich podaliśmy już wyżej w tablicy 10-tej. Mniej więcej takich samych, t. j. nieznacznych rozmiarów, były posiadłości 3-ciej kategorii; w 70% nie osiągały one 5-ciu journali, jak to wynika z tablicy 14. Te luźne kawałki skła-

¹⁾ Opactwo w Coëtmalouen.

dały się z różnych rodzajów ziemi: z roli i łąk przede wszystkim; większe przestrzenie bywały zazwyczaj pokryte lasami lub tworzyły nieużytki. Łąki i role były zwykle wydzierżawione, choć w posiadłościach, zaliczonych przez nas do pierwszej kategorii, mógł z nich korzystać i sam właściciel ¹⁾. Spotyka się tu zresztą w całym szeregu wypadków przestrzenie, stojące poza zakresem wszelkiej pracy gospodarczej. Nawiasowo musimy tu zauważyć,

Tablica 14. Rozmiary parcel bez budynków w posiadłościach szlacheckich trzeciej kategorii.

Królewszczyzny	? j.	niżej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—30 j.	30—50 j.	50—100 j.	ponad 100 j.	Razem
Hédé	—	—	—	—	2	2	1	1	1	7
Dinan	2	2	2	4	4	1	—	1	1	17
Jugon	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
St. Briec	—	14	30	8	5	4	2	2	3	68
Lannion	3	4	7	5	3	2	—	1	1	26
Morlaix	1	2	3	1	1	—	—	—	1	9
Razem	6	22	42	18	16	9	3	5	7	128

że niekiedy te drobne domaines proches pierwszej kategorii bywały podzielone pod względem gospodarczym ²⁾.

Z kolei musimy się teraz zająć bezterminowymi kontraktami, oraz ziemiemi, na ich podstawie posiadanemi; należą tu domaines congéables, quevaisie oraz censive.

Na pierwszym miejscu należy postawić domaines congéables, jako formę kontraktu najbardziej rozpowszechnioną i najbardziej

¹⁾ A. N. P. 1635 (Lannion) fol. 354.

²⁾ A. N. P. 1573 (Dinan) fol. 232 drobna własność, licząca 10 j. 3 cord'y złożona była z 5-ciu kawałków ziemi, z których cztery należały do jednej metairie, a jeden do innej.

typową, nie tylko w zbadanych przez nas trzech królewskich terytoriach St. Brieuc, Lannion i Morlaix, ale w całej Niższej Bretanii t. j. dzisiejszym departamencie Finistère, oraz w zachodnich połaciach departamentów Morbihan i Côtes-du-Nord. Instytucja ta pod względem prawnym jest wprawdzie nie wyczerpująco, ale dość dobrze znana, a to dzięki wydanym tekstom odnoszących ustaw¹⁾, komentarzom prawników XVII i XVIII w. (wymienimy tu Furic'a, Girarda, Baudouina de Maisonblanche i Le Guével'a²⁾ oraz badaniom nowych uczonych, zarówno prawników jak i historyków³⁾.

Nie było jednolitej ustawy dla wszystkich domaines congéables, istniały tylko ustawy lokalne, obowiązujące na mniej lub więcej znacznych terytoriach. Z bardziej rozprzestrzenionych ustaw należy wymienić Broërec, Cornouailles, Rohan oraz Treguier i Goëlle; znacznie mniej rozpowszechnione były ustawy Corlay, Crozon, Léon, Poher i Porhoët⁴⁾. Nas najbardziej na tem miejscu obchodzić musi ustawa Treguier i Goëlle, ponieważ one właśnie obowiązywały na przestrzeni zbadanych przez nas królewskich terytoriów⁵⁾.

Wszystkie te ustawy różniły się między sobą jedynie w kwestiach drugorzędnej natury; cechy najbardziej charakterystyczne i istotne tego kontraktu powtarzają się w nich wszystkich stereotypowo. Stosunkowo najbardziej indywidualne są ustawy Rohan i Broërec. Postaramy się tu w ogólnych zarysach przedstawić najistotniejsze cechy tego kontraktu rolnego. Sam kontrakt

1) Bourdot de Richebourg: Coutumier Général IV p. 407—417.

2) Furic: L'usage du domaine congéable de l'évêché et comté de Cornouailles. (Rennes 1664). Girard: Traité des usages de la Basse Bretagne. (Quimper 1774). Baudouin de Maisonblanche: Institutions convenancières 2 tomy. (St. Brieuc 1776); Le Guével: Commentaire sur l'usage de Rohan. (Rennes 1786).

3) Carré: Introduction à l'étude des domaines congéables (Rennes 1882); Aulanier: Traité du domaine congéable (1824); De Blois: De l'origine du domaine congéable (Bulletin archéologique de l'Association bretonne 1857 t. VI p. 58—59) Derome: De l'usage de Rohan ou du domaine congéable. (Revue critique de législation et de jurisprudence, 1862 t. XXI i XXII); Cerf: Du bail à domaine congéable. (Paris 1872) Morvonnais: L'économie rurale de la Bretagne et son agriculture dans le passé et le présent. (Rennes 1894) Landry: Le bail à domaine congéable. (Rennes 1899); Watrin et Bouvier: Code rural. (Paris 1910 p. 317 i nast.). Vigneron Jacques: Étude d'une très ancienne institution bretonne le bail à domaine congéable. (Bordeaux 1907).

4) Carré op. cit. p. 19.

5) Girard op. cit. p. 31—37., pewne części seigniorialne Porhoët i Rohan, gdzie obowiązywały inne prawa, znajdujące się na terytorium dep. Côtes du Nord; nie tworzyły one jednak części zbadanych przez nas królewskich terytoriów; patrz: Chenon: L'ancien droit du Morbihan, mapa między str. 56 a 57.

znany jest pod nazwą „bail“ lub „convenant a domaine congéable“, a w łacińskich dokumentach instytucja ta jest znana pod nazwą „dominium migratorium“. Posiadłości ziemskie, oddane w domaine congéable nazywały się zazwyczaj *convenant*, *tenue convenancière* lub wprost *tenue*; pod temi też nazwami spotykamy je w źródłach; najczęściej może używane jest słowo *convenant*; stało się ono poniekąd synonimem posiadłości ziemskiej, oddanej w *domaine congéable*¹⁾. Nie zawsze jednak pod nazwą *convenant* kryje się *domaine congéable*; niekiedy pod tą nazwą występują gospodarstwa, względnie luźne parcele wydzierżawione²⁾; słowo *convenant* może się również odnosić do t. zw. *quevaisie*, o której niżej będzie mowa. Zwano je w przeciwieństwie do zwyczajnych: *convenants non congéables*³⁾. W omawianych tu posiadłościach należy stale odróżniać ziemię od jej powierzchni; dwie te rzeczy nigdy nie były własnością jednej osoby i to jest jedną z istotnych cech tego kontraktu. Właściciele ziemi (*sol*, *fond*, *foncialité*, *droits fonciers*) zwano *bailleur*, *foncier*, *propriétaire*, *propriétaire foncier*. Tak zwany *preneur*, *colon*, *domanier*, *tenancier*, *convenancier* lub *superficiaire*, posiadał prawo używalności gruntu, oraz prawo własności powierzchni (*droits convenanciers*, *superficiels* lub *reperatoires* oraz *édifices et superficies*). Przez powierzchnię należy rozumieć w pierwszym rzędzie budynki łącznie z płotami, oraz wszelkiego rodzaju ogrodzeniami; po drugie drzewa; nie wszystkie jednak, były tu bowiem wyłączone t. zw. „*bois de décoration*“, do których zaliczano: kasztany, jesiony, buki, orzechy, wiązy i dęby. Właściciel gruntu mógł w każdej chwili wykupić powierzchnię i usunąć (*congédier*, *congement*) włościanina z ziemi; jest to druga istotna cecha kontraktu, od którego pochodzi też jego nazwa. Ocena wartości tej powierzchni odbywała się prawie wszędzie na koszt właściciela gruntu. Prawo to było źródłem różnych korzyści dla właściciela gruntu; pod groźbą wyrzucenia mógł on podnosić powinności, mógł nadto, nie tracąc prawa własności do gruntu,

---

¹⁾ Aulanier op. cit. p. 2: w przejrzanych przez nas źródłach co krok można znaleźć dowody, zarówno w Arch. dep. Côtes du Nord (np. E 1486, 1485, 1604) jak i w Arch. Narodowych.

²⁾ A. N. P. 1631 (Lannion) fol. 202° „autre convenant... tenu à présent à simple ferme,“ patrz nadto *ibid.* fol. 503, P. 1734 (St. Brieuc) fol. 354° etc.

³⁾ „Usement quevaisier“ art. I, Coutumier Général t. IV p. 405; Du Châtelier: De quelques modes de la propriété en Bretagne p. 24; Viollet: op. cit. p. 725.

ustępować osobom trzecim za odpowiednią naturalnie opłatą prawo skupowania powierzchni¹⁾.

Takie usunięcie bywało zwykle kompletną ruiną dla włościanina, musiał on bowiem płacić wówczas wszelkie długi, tak, iż niezadko po ich zapłaceniu z sumy, którą otrzymał na swe prawa do powierzchni, nic mu nie pozostawało. Ażeby do pewnego przynajmniej stopnia uchylić tę fatalną ewentualność, włościanie zawierali specjalne kontrakty, zwyczajnie na lat dziewięć, zabezpieczające ich na ten przeciąg czasu od usunięcia z gruntu; musieli oni, rzecz prosta, przy tej sposobności uiszczać pewne opłaty; powstało tym sposobem coś pośredniego między dzierżawą, a zwykłym *domaine congéable*²⁾.

To prawo skupu w dalszych swych konsekwencyach uzależniało włościanina od właściciela gruntu pod innym jeszcze względem. Ten ostatni, usuwając włościanina, musiał mu wypłacić wartość powierzchni; rzecz prosta, zależało muna tem, żeby ten cały proces odbył się z możliwie niewielkim dla niego kosztem; stąd więc wypływał zakaz stawiania nowych lub naprawiania starych budynków, płotów i t. d. bez specjalnego pozwolenia właściciela gruntu. Wszelkie ulepszenia, zaprowadzone samowolnie, nie były uwzględnione przy oszacowaniu; nie trzeba chyba podkreślać, jaką to było przeszkodą dla postępu gospodarczego³⁾.

Jeżeli chodzi o prawo spadkowe, to niemal wszędzie obowiązywały powszechne zasady prawa bretońskiego, zarówno gdy chodziło o grunt, jak i o powierzchnię; co do tego ostatniego jednak „*usement de Rohan*“ zawierało specjalne postanowienia, bardzo dla włościan niekorzystne. W zasadzie można tam było dziedziczyć tylko w linii prostej, zaś w braku prawego potomstwa cała posiadłość przechodziła na pana; w pewnych tylko wypadkach dopuszczani byli do spadku bracia i siostry zmarłego⁴⁾. Dalszem

1) Arch. dep. Côtes du Nord E 1604, dokument z 1770 r. baron de Thiersan „a donné et accordé... le pouvoir et faculté de congédier à ses frais sans répétition vers le dit seigneur baron de Thiersan tous autres colons propriétaires du droits convenanciers superficiels et réparatoires d'une tenue roturière“, a nadto „a octroyé.. une assurance de neuf ans pendant lesquels il ne pourra être congédié“. Za dokument zapłacono 30 livres.

2) Stąd też wyrażenie: „posséder à titre de ferme à domaine congéable“ A. N. P. 1514 (Aurai) fol. 23.

3) M. de la Morvonnais: *L'économie rurale de la Bretagne et de son agriculture dans le passé et le présent* (Rennes'1894) str. 41.

4) *Coutumier Général* t. IV p. 407 (usances locales et coutumes particuliers de la Vicomté de Rohan art. IV) „les frères et soeurs faisant leur conti-

rozwięciem prawa tego było postanowienie, iż właściciel powierzchni tylko wtedy mógł swobodnie za życia nią rozporządzać, gdy miał dzieci, w przeciwnym bowiem razie, chcąc ją sprzedać, musiał uzyskać specjalne na to pozwolenie pana, nie mówiąc już o konieczności uiszczania wtedy dość znacznej opłaty¹⁾.

Musimy tu jeszcze dodać, iż wedle usement de Rohan całą posiadłość dziedziczył najmłodszy syn, a tylko ruchomości były dzielone równo między wszystkie dzieci.

Domaniers podlegali jurysdykcji właściciela gruntu; wyjątek pod tym względem stanowili domaniers, podlegający ustawom z Broërec, którzy zależeli od jurysdykcji najbliższego wyższego seigneur²⁾. Fakt, iż domaniers podlegali zazwyczaj jurysdykcji najbliższego seigneur, zbliżał ich bardzo do zwykłych wassali, musieli bowiem, podobnie jak ci ostatni, co pewien czas składać zeznania i opis swych posiadłości, nic tedy dziwnego, iż w źródłach dość często występują oni pod nazwą wassali³⁾, i że termin *afféager* używany jest niekiedy do oznaczenia tworzenia nowych *domaines congéables*⁴⁾. Wogóle należy skonstatować dużą nieścisłość w używaniu terminów prawniczych przy opisach dóbr ziemskich; tak *tenue d'héritage* bywa również używana przy *domaine congéable*, podczas gdy, ściśle biorąc, określenie to odnosi się jedynie do posiadłości, będących rzeczywistą własnością⁵⁾.

Zarówno geneza, jak i czas powstania omawianej instytucji, nie są dziś jeszcze dostatecznie wyjaśnione; jedni powstanie jej cofają aż po czasy rzymskie, inni przypuszczają, iż przynieśli ją emigranci bretońscy, podług innych wreszcie powstała ona znacznie później w czasie wprowadzenia do Bretanii organizacji feudalnej⁶⁾; naj-

---

nuelle residence en la tenue lors du décès de leur frère, ou qui sont à service, ou à apprendre métier hors la tenue, qui ne sont mariés et qui n'ont pris domicile hors la tenue... succèdent au dit cas à leur frère decédé sans hoir de sa chair“.

¹⁾ Podług „usement de Rohan“ przy zwykłych dziedziczeniach i sprzedażach płacono rachat i vente jak przy posiadłościach, będących własnością włościan; postanowień tych niema w innych usements; w razie sprzedaży posiadłości przez bezdzietnego vente wynosiła $\frac{1}{6}$ sumy sprzedażnej.

²⁾ Coutumier Général t. IV p. 414 i 417.

³⁾ A. N. P. 1735 (St. Brieuc) f. 736; Garsonnet op. cit. p. 396.

⁴⁾ A. N. P. 1734 (St. Brieuc) f. 119, 120°, 125.

⁵⁾ Aulanier p. 6; Carré p. 12; A. N. P. 1629 (Lannion) f. 609; Arch. dep. Côtes du Nord E 1604 f. 744; „Domaine Chef du Pont“ r. 1744; E 1486 Domaine Barach aveu z 1661 r. etc.

⁶⁾ Geslin de Bourgogne t. III p. LXXVII; de la Borderie: Histoire de la Bretagne t. III p. 145 i nast.

dawniejsza źródłowa wzmianka o tej instytucji pochodzi dopiero z r. 1388. Jest rzeczą charakterystyczną, iż granica wschodnia, do której dochodzą *domaines congéables*, mniej więcej odpowiada granicy języka bretońskiego, przekracza ją jednak w pewnych miejscach, tak, iż z instytucją tą można się spotkać w niektórych okolicach czysto francuskich ¹⁾. Instytucja była na krótki czas podczas Wielkiej Rewolucji zniesiona (w 1792), niebawem jednak dekret ten został odwołany ²⁾; w zmienionej nieco formie istnieje ona po dziś dzień, zanika jednak coraz bardziej. Z 400000 *domaniers* z końca XVIII w. w sto lat później zostało zaledwie 20000, a ilość ich coraz bardziej maleje ³⁾.

Pod względem gospodarczym *domaine congéable* jest o wiele mniej zbadane, aniżeli pod względem prawnym; jedynie dzięki poszukiwaniom Sée'a posiadamy pewne wiadomości z tego zakresu; nasze badania ograniczają się prawie wyłącznie do kwestyi rozmiarów tych gospodarstw. *Domaine congéable* spotykamy w 45% wszystkich zeznań wiejskich posiadłości szlacheckich w królewstwach St. Brieuç, Lannion i Morlaix. Spotykamy zaś je w drugiej i trzeciej kategorii tej własności, gdzie wynoszą one 60% ogólnej ilości. W drugiej kategorii *domaine congéable* obejmowało oczywiście całą własność, w trzeciej zależnie od okoliczności zajmowały one mniejszą lub większą jej część. Bywają one tam prawie powszechnie, a brak ich zaledwie w niecałych 10% posiadłości stwierdzić się daje; dość często (25%) zdarzały się *seigneurie*, zajęte całkowicie, wyjąwszy naturalnie *mouvance*, przez *domaine congéable*. W każdym razie w znacznej większości posiadłości obok *domaine congéable* były ziemie, oddawane w połownictwo, wdzierżawiane lub takie, z których korzystał sam właściciel; przestrzeń, zajmowana przez *domaine congéable*, mogła być w stosunku do całej posiadłości dość różną, jak to widać z tablicy 15 (patrz str. 67).

Z omawianego tu punktu widzenia niema zasadniczej różnicy między królewstwami St. Brieuç, Lannion i Morlaix. Poszczególne *domaine congéable* były różnej wielkości, począwszy od kilkunastu *cord'ów*, a kończąc na kilkudziesięciu *journalach*; w znacznej większości wypadków nie przekraczały one 10, a prawie nigdy nie osiągały 50 *journali*. Zazwyczaj były to ziemie wraz z budyn-

¹⁾ Sée op. cit. v. 264.

²⁾ Aulanier, op. cit. p. 3 i 4.

³⁾ Vallaux Camille: *La Basse Bretagne, étude de géographie humaine* (Paris 1903) p. 118 i nast.

Tablica 15. Względne rozmiary ziem, oddanych w domaine congéable.

Królew- szczyzny	Ilość posiadłości w których domaine congéable zajmowało							Razem
	0%	nżej 25%	25—50%	50—75%	75—100%	100%	? %	
	c a ł e j p r z e s t r z e n i							
St. Brieuc	4	4	3	2	5	8	5	31
Lannion	7	5	6	7	20	16	5	66
Morlaix	8	4	4	6	6	7	—	35
Razem	19	13	13	15	31	33	10	132

kami, jednakże wśród najmniejszych domaine congéable niżej 3-ch journali, w większości wypadków budynków nie spotykamy. Dość często się zdarzało, iż w domaine congéable oddawano przestrzenie zagospodarowane wraz z budynkami, nic tedy dziwnego, iż bywają tu takie same dwory i folwarki, o jakich wyżej była mowa¹⁾.

Tablica 16. Rozmiary poszczególnych domaines congéables.

Królew- szczyzny	? j.	niżej 1/2 j.	1/2—1 j.	1—2 j.	2—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—30 j.	30—50 j.	ponad 50 j.	Razem
St. Brieuc	67	12	27	96	209	216	85	51	75	14	852
Lannion	9	15	11	30	65	152	138	34	13	1	468
Morlaix	1	1	1	5	27	31	52	36	23	5	182
Razem	77	28	39	131	301	399	275	121	111	20	1.502

¹⁾ A. N. P. 1636 (Lannion) fol. 1.

Zazwyczaj jednakże tworzone *domaines congéables* na przestrzeniach dotychczas niezagospodarowanych ¹⁾; stawiane tam budynki odpowiadały zazwyczaj folwarkom. Należy jednak zauważyć, iż nagół biorąc budynki *domaniers* były skromniejsze i bardziej zaniedbane, aniżeli dzierżawców lub połowników.

Powinności, uiszczane przez *domaniers*, składały się najczęściej jednocześnie z czynszów pieniężnych i danin w naturze, (zwykle ziarno); często stosunkowo spotyka się tu pańszczyznę. Były one przeważnie znacznie wyższe od powinności, ciążących na posiadłościach w *bailliage*'ach, lecz prawie nigdy nie osiągały sum, płaconych przez dzierżawców. W królewskiej Morlaix, oprócz zwykłych *domaines congéables*, potworzonych na własności szlacheckiej i nieszlacheckiej, znajdujemy również pewną ilość *domaines congéables*, powstałych na ziemiach królewskich. Opisy ich są o tyle ciekawe, iż są to jedynie wiadomości, zawarte w naszym źródle a odnoszące się do własności królewskiej. W terrier tej królewskiej spotykamy zresztą zaledwie 11 zeznań tych *domaines congéables*, podległych królowi ²⁾.

Były to posiadłości stosunkowo dość znaczne, conajmniej kilkunasto, w większości przeszło trzydziesto-journalowe ³⁾; wszystkie one posiadały własne budynki mieszkalne i zabudowania gospodarskie.

Quavaisie ⁴⁾ była bez porównania mniej rozpowszechnioną aniżeli *domaine congéable*, znajdujemy ją bowiem tylko w niektórych posiadłościach kościelnych, a mianowicie w dobrach cystersów z Rellec i Bégard i w niektórych majątkach Joannitów ⁵⁾; *Feuillée*,

¹⁾ Np. w drugiej połowie XVII w. w dobrach klasztoru premonstrantów w Beauport ustąpiono w ten sposób 200 journali lasu i nieużytków; A. N. P. 1733 (St. Briec) fol. 132.

²⁾ A. N. P. 1656 fol. 508° — 546; zeznania te, podobnie jak zeznania posiadłości, bezpośrednio od króla zależnych, składane były królowi na ręce wydelegowanych komisarzy królewskich; w każdym z tych zeznań jest wyraźnie zaznaczone „que le Roy est le seigneur foncier et direct de fonds de dits tenures“.

³⁾ Wśród wspomnianych 11 posiadłości było: 3 od 15—20 j.; 2 od 20—30 j.; 5 od 30 do 50 j.; 1 ponad 50 j.

⁴⁾ Geslin de Borgogne op. cit. T. III p. LXXV i nast.; Du Chatellier: *l'Agriculture et les classes agricoles de la Bretagne* 1863 p. 25; Sée op. cit. p. 10—21.

⁵⁾ Majątki ziemskie Joannitów, leżące w Bretanii, podzielone były na cztery wielkie *commaderies*: le Temple de Nantes, Palacret, Carentoir i Temple de la Guerche, z których każda składała się z pewnej ilości t. w. membres; sześć z nich wymieniliśmy wyżej. Patrz Geslin de Bourgogne t. VI p. 105; nieco bałamutnie zostało to przedstawione u Sée'a op. cit. p. 10.

Pont-Melvez, Plelo, Maël i Louch, wchodzących w skład *commanderie Palacret*.

Normy prawne, którym podlegały te osady, skodyfikowane były już w XV w.; ustawa ta, opublikowana jeszcze w XVIII w., składa się z dwunastu artykułów ¹⁾. *Quevaisie* posiada tę wspólność z *domaine congéable*, że grunt był własnością pańską; włościanin posiadał tylko prawo używalności ²⁾.

Prawa tego nie mógł on być jednakże tak łatwo przez prosty skup pozbawiony, jak *domanier*; tracił je tylko w pewnych, przez prawo ściśle określonych okolicznościach, a mianowicie: 1) gdy nabył bez specjalnego pozwolenia pana inną *tenure*, wtedy pierwsza stawała się własnością pana; 2) gdy swoją posiadłość porzucił na rok i dzień. Prawo spadkowe przedstawia tu pewną analogię z *Usement de Rohan*; i tu można było dziedziczyć tylko w linii prostej z zupełnym wyłączeniem bocznych; cała własność przechodziła na najmłodszego syna, a w braku syna na najmłodszą córkę. Ograniczenia były tu pod pewnym względem jeszcze większe niż w *usement de Rohan*. W żadnym wypadku nie można było posiadłości bez specjalnego pozwolenia pana sprzedawać, dzielić, mieniać lub obciążać pożyczką, również nie wolno było wycinać drzew. Natomiast włościanin był obowiązany osobiście tę ziemię uprawiać i utrzymywać gospodarstwo w dobrym stanie, przyczem było zastrzeżone, że co roku najmniej $\frac{1}{3}$ powierzchni ma być zasiana. Rzecz prosta, iż włościanie byli zobowiązani do uiszczania pewnych powinności w pieniądzech, naturze i robociźnie.

Geneza tej instytucji jest nie mniej ciemna niż geneza *domaine congeable*; sama nazwa jest, być może, pochodzenia bretońskiego, w którym to języku „*que-er-ver*“ znaczy tyle co „idź precz“ ³⁾ można w tym widzieć aluzję do faktu, że najmłodszy z rodzeństwa mógł usuwać starszych; inni znowu wyprowadzają słowo to z dawnego francuskiego „*chevage*“ ⁴⁾, odpowiadającego łacińskiemu „*capitulum*“. Pierwsza wzmianka o *quevaisie* pochodzi z IX w.; instytucja ta istniała prawdopodobnie już dawniej, być może od V-go wieku ⁵⁾; stawiano hipotezę, iż została ona przywieziona do Bre-

¹⁾ *Coutumier Général* t. IV p. 412; identyczny tekst znajdujemy w A. N. P. 1630 (Lannion) fol. 251—252°.

²⁾ *Geslin de Bourgogne* op. cit. t. III p. LXXIV. W zeznaniu opactwa *Bégard quevaisies* zaliczane są do „*domaine*“; A. N. P. 1629 (Lannion) fol. 23 i nast.

³⁾ *Carré* op. cit. p. 13.

⁴⁾ *De la Borderie* op. cit. t. III p. 141.

⁵⁾ *Geslin de Bourgogne* op. cit. t. III p. LXXIV i LXXIX.

tanii z wysp Brytańskich ¹⁾). Od końca średniowiecza, a zwłaszcza w czasach nowożytnych quevaisie zanikała coraz bardziej. Proces ten mógł przybierać dość różnorodne formy. Wiemy np. iż w XVI i XVII w. niektórzy właściciele ziemscy, posługując się niekiedy tak gwałtownymi środkami, jak tortura, starali się zamieniać quevaisie na domaine congéable ²⁾). W innych wypadkach proces ten odbywał się pokojowo i nie bez poważnych dla włościan korzyści. W dobrach opactwa Rellec w 1660 r. pewna część quevaisies została uwłaszczona lub zamieniona na censives ³⁾). W zbadanych przez nas tomach wielkiego terrier z quevaisie, spotykamy się przy opisach posiadłości opactwa w Bégard, oraz dóbr Pontmelvez i Plelo, będących własnością Joannitów. W tych dwu ostatnich zeznaniach znajdujemy dość niedokładne opisy poszczególnych posiadłości, nie podano bowiem rozmiarów każdej z nich, wobec czego najważniejsze nasze obliczenia musimy zredukować do materiału, zawartego w zeznaniu opactwa w Bégard. W większości wypadków (64%) rozmiary tych posiadłości wahały się między 5 a 20 journalami; istniały jednak posiadłości niżej niż pół journala, tak samo, jak z drugiej strony zdarzały się gospodarstwa, wynoszące przeszło 30 j. Prawie wszystkie te posiadłości posiadały budynki ⁴⁾, posiadłości bez budynków było zaledwie 11 (4%), wśród których większość nie przekraczała 10 journali.

W pewnych wypadkach te quevaisie bez budynków należały do posiadaczy quevaisie z budynkami ⁵⁾, w innych były one łączone w jedną gospodarczą całość z posiadłościami w bailliage'ach, gdzie też były budynki ⁶⁾. Obok quevaisiers, posiadających dwie,

¹⁾ Du Chatellier: Mémoire sur les divers modes de la propriété en Bretagne; A. de Blois — Domaine congéable, Bulletin archeologique de l'Association bretonne t. V (1854) p. 193; Geslin de Bourgogne t. III p. LXXIV.

²⁾ Geslin de Bourgogne III p. LXXVI.

³⁾ Hardouin: L'abolition de la quevaisie au Rellec (Bulletin de la Société archéologique du Finistère t. XII p. 53).

⁴⁾ Nawiasowo przytaczamy tu opis jednej takiej posiadłości: A. N. P. 1630 f. 29 (Lannion). „La quevaisie du Bolloch, contenant tant sous edifices qu'en terre labourable huit cent dix cordes, donnante sur les chemins de Knivinch au lieu de la Sallinguet et au Cornieron, de Guenehan à Saint Canvens et de Pederneec à Pontrieu sur terre de Bégard, de Guingamp et de Knaudour. La dite quevaisie possédé par Pierre le Sech pour en payer l'an de rente trois boisseaux froment, une boisseaux trois quarts seigle, douze sols en argent, corvé et dime à la coutume, suivant l'aveu du trentième novembre mille six cents septante et sept“.

⁵⁾ A. N. P. 1630 (Lannion) fol. 100.

⁶⁾ A. N. P. 1630 (Lannion) fol. 43.

a nawet trzy quevaisies, byli tacy, co posiadali ich części, względnie bywały quevaisies, należące do kilku osób; są to jednak wypadki, stosunkowo rzadkie, tak, że za typowe uważać możemy quevaisie, będące w posiadaniu jednej rodziny ¹⁾.

Podług wspomnianego już wyżej „Usement de Goëlle“ t. zw. censives posiadała zupełnie inne znaczenie, niż w całej Bretanii. Były to kontrakty bezterminowej dzierżawy, nie nadawały więc włościaninowi prawa własności ziemi. Różniły się one jednak bardzo od domaine congéable. Właściciel gruntu mógł tylko wtedy usunąć włościanina z gruntu, gdy ten przez 3 lata nie uiszczał za swą dzierżawę powinności ²⁾.

Posiadłości te jeszcze i w tem różniły się od osad, występujących pod tą samą nazwą w innych okolicach, że ich posiadacze nie podlegali jurysdykcji najbliższego swego seigneuru, któremu płacili czynsz ³⁾. Dodamy tu wreszcie, że censives były tworzone zarówno na szlacheckich, jak i nieszlacheckich gruntach ⁴⁾. W źródle naszym dość często można spotkać wiadomości o tego rodzaju lokacjach, prawie zawsze jednak brak cyfr, odnoszących się do ich rozmiarów; z nielicznych, dokładniejszych danych, jakimi tu rozporządzamy, wynika, iż były to posiadłości nieznacznych rozmiarów, rzadko kiedy przenoszące 10 journali ⁵⁾. Musimy tu jeszcze wspomnieć o jednym rodzaju kontraktów rolnych, które nie dają się umieścić w klasyfikacji, przyjętej przez prawo miejscowe. Występuje on pod nazwą afféagement, pod pewnymi jednak względami bardzo zasadniczo różni się od tego, co przez ten termin zazwyczaj się rozumie. Spotykamy bowiem w odnośnych aktach

¹⁾ Z 257 zbadanych osad, 37 było wspólną własnością paru osób, co do reszty to 198 włościan posiadało po jednej quevaisie; 8-iu miało po dwie; 1 posiadał trzy; pozostają 3 gospodarstwa, o których nie posiadamy dokładniejszych danych.

²⁾ Bourdot de Richebourg t. IV p. 405. Usement de Goëlle art. II: „Item au dit territoire si aucun tient terres ou héritage à un titre appelé censive et il soit par trois ans continuels en défaut de payer la rente, il perd le droit qu'il y a et demeure la dite censive au Seigneur de qui elle est tenue“; w zeznaniach znajdujemy niekiedy powoływania się na te postanowienia n. p. A. N. P. 1733 (St. Brieuc) f. 341°; „Faculté au dit Seigneur de se saisir et mettre en possession des dites tenues et censives sans autres mistère et procès suivant l'usement de Goëlle au cas que le tenancier soit en défaut et demeure par trois ans consecutif de payer la dite rente censive et néanmoins le debiteur est contraignable au payement des levées lors restées“.

³⁾ Geslin de Bourgogne t. III p. LXXIX; Giffard p. 26.

⁴⁾ A. N. P. 1733 (St. Brieuc) fol. 339, 600, 602, 624, 628, 650 etc.

⁵⁾ A. N. P. 1733 (St. Brieuc) fol. 7°; P. 1755 (ibid.) fol. 29°.

zastrzeżenie, iż w każdej chwili bez żadnej rekompensaty ziemia może być odebrana. Kontrakty te różniły się od zwykłych dzierżaw nietylko swą bezterminowością, ale i tem, że odnośni dzierżawcy stawali się wassalami i ponosili wszystkie, wynikające z tego konsekwencye. Podlegali więc sądownictwu właściciela zajmowanego przez nich gruntu, oraz zobowiązani byli względem niego do zwykłych w takim razie obowiązków i powinności; jednym słowem pozornie niczem się nie różnili od zwykłych wassali ¹⁾.

Nie jest to również *domaine congéable*, gdyż włościanin nie otrzymywał żadnej rekompensaty przy usunięciu z gruntu, ani też *censive*, gdyż takie dowolne usunięcie było tam niemożliwe; jednym słowem mamy tu do czynienia z kontraktem, nieprzewidzianym w miejscowem ustawodawstwie. Dodamy tu jeszcze, że oprócz *seigneurie Lamballe* nie spotkaliśmy nigdzie kontraktu tego typu.

Podana przez nas statystyka organizacji gospodarczej własności szlacheckiej byłaby niezupełną, gdybyśmy choć w kilku słowach nie wspomnieli o młynach i wiatrakach ²⁾.

Spotykamy je tylko w zeznaniach własności szlacheckiej; w królewstwach w Hédé, Dinan, Jugon, spotykamy je w 10%, w Lannion i Morlaix w 14%, w St. Briec aż w 70% wszystkich zeznań; ta ostatnia cyfra nie dowodzi, aby w St. Briec było więcej młynów niż w innych królewstwach; wysoki procent jest wynikiem mniejszego rozdrobnienia własności szlacheckiej. Niekiedy młyny stanowiły całą posiadłość; stosunkowo najczęściej zdarzało się to w królewstwach Lannion i St. Briec; zwykle jednak były one własnością osób, posiadających nadto większe lub mniejsze obszary ziemi. W jednym zeznaniu spotykamy zazwyczaj jeden lub dwa młyny, choć są i takie, które wymieniają ich kilkanaście, jak z drugiej strony przedmiotem własności może być część młyna, połowa, $\frac{1}{8}$ lub nawet $\frac{1}{32}$. Młyny i wiatraki znajdujemy zarówno

¹⁾ Arch. dep. Côtes du Nord E 188 ur. 9 r. 1634 „...à la charge de la tenir prochement de notre cour et juridiction de Lamballe à foi obéissance, rente, lods, chambellanage, aide coutumier, suivre de four et moulin, ...à condition que tant foy et quant que le dit seigneur et dame, ou leurs successeurs, voudraient rebattir leur chateaux et pour ces effets ou pour autres causes reprendre ladite quantité de terre, ils les pourront, sans que le dit Chapellier ou ses successeurs puissent pretendre aucune recompense“. Zupełnie analogicznych aktów, pochodzących z tego samego mniej więcej czasu i odnoszących się do tej samej *seigneurie*, jest dość pokaźna ilość.

²⁾ Lucien Merlet: Notice sur la paroisse de Cordemais w „Revue de la Bretagne, de Vendée et d'Anjou“ r. 1893 t. X p. 261, podał rysunek wiatraka z XVII czy też XVIII w.

na ziemiach wassali królewskich, jak i wassali drugiego stopnia; ostatnie jest jednak stosunkowo rzadsze. W niektórych wypadkach właściciel był jednocześnie młynarzem, najczęściej jednak młyny i wiatraki wdzierżawiano lub oddawano w domaine congéable¹⁾ za określony roczny czynsz pieniężny, lub pewną ilość ziarna²⁾; to ostatnie jednak rzadko miało miejsce.

Tablica 17. Młyny.

Królewszczyzny	Zeznania, w których młyny tworzyły część posiadłości	Zeznania, w których młyny tworzyły całą posiadłość, a które		Razem
		obejmują nadto mouvances	nie zawierają wiadomości o mouvances	
Hédé	12	3	1	15
Dinan	22	2	3	28
Jugon	14	1	1	16
St. Briec	18	2	12	32
Lannion	25	1	8	34
Morlaix	19	—	2	21
Razem	110	9	27	146

Przy młynach, wdzierżawianych w niektórych wypadkach, źródło nasze podaje wysokość sumy dzierżawnej; była ona znacznie wyższa dla młynów niż dla wiatraków; w pierwszym wypadku wahała się od 100 — 880 livres; przeciętnie 192 l. na 19 wypadków; w drugim od 48—75, przeciętnie 62 l. na 8 wypadków.

O organizacyi gospodarczej posiadłości nieszlacheckich bez porównania mniej mamy do powiedzenia, gdyż organizacya ich była o wiele mniej skomplikowana niż posiadłości szlacheckich. Własność nieszlachecka, bezpośrednio od króla zależna, była po największej części jednolitą pod względem gospodarczym; widzieliśmy już wyżej (patrz tablicę 7) jak znaczna ilość tych posiadłości

¹⁾ A. N. P. 1633 (Lannion) fol. 564; P. 1636 (Lannion) fol. 244.

²⁾ A. N. P. 1634 (Lannion) fol. 232, 259.

nie miała żadnych budynków. W pewnych wypadkach były one w posiadaniu włościan, mających nadto ziemię i zabudowania w mouvance jednego z pobliskich seigneurów, w innych ich właściciele mieszkali w charakterze dzierżawców lub połowników na cudzej ziemi. Posiadłości z zabudowaniami mogły tworzyć samodzielnie jednostki gospodarcze; posiadacze ich jednak dodzierżawiali niejednokrotnie mniejsze lub większe parcele z ziem szlacheckich i nieszlacheckich. Budynki, znajdujące się na omawianych tu posiadłościach, odpowiadały niekiedy folwarkom, które spotkaliśmy w posiadłościach szlacheckich; niekiedy występują one nawet w źródłach pod tą nazwą¹⁾. Na ogół jednak biorąc, były one nędzniejsze. Przeważnie były to lepianki, budowane z gliny mieszanej ze słomą lub wrzosem; składały się one czasem z jednej izby, której połowę zajmowali ludzie, połowę bydło; zazwyczaj jednakże spotykamy osobne ubikacje lub nawet budynki dla bydła²⁾. Budynki bywały zwykle kryte słomą, czasem jednak spotyka się i dachówkę³⁾. Własność nieszlachecka (mamy tu wciąż na myśli jedynie własność bezpośrednio od króla zależną) chociaż zazwyczaj niewielkich bywała rozmiarów, mimo to jednak bywała czasem dzielona z punktu widzenia gospodarczego. Częściej aniżeli w innych królewskich włościach miało to miejsce w Lannion, gdzie spotykamy 57 posiadłości (11·5%)⁴⁾, niejednorodnych pod względem gospodarczym. W większości wypadków (38 t. j. 67·8%) własność ta podzielona była na dwie części; znajdujemy jednak wypadki podziału na więcej nawet niż pięć części; przeciętna arytmetyczna równa się tu 2·7. Jesteśmy dość dobrze poinformowani co do sposobu korzystania z tych części, na które się rozpadała własność nieszlachecka. Sam właściciel wyjątkowo tylko korzystał z takich części swojej własności; na 57 wzmiankowanych wyżej wypadków

¹⁾ A. N. P. 1740 (Vannes) fol. 261, 315, 387, 390_o etc.

²⁾ Jako przykład podajemy tu jeden z wielu opisów takich zabudowań włościańskich: A. N. P. 1613: „Une maison... divisée en trois aîtres: l'une appelée bouge, l'autre étable et la dernière grange, le tout contenant de long cinquante cing pieds ou environ, bâti de terre sur fondement de pierre, ayant porte et fenêtre de pierre de taille couverte de paille et glé... plus autre aître de maison appelée étable audevant de dites maisons...“

³⁾ Nawiasowo dodamy, iż wśród takich budynków w parafii Séné (w królewskiej włości Vannes A. N. P. 1740 fol. 1 — 499) znaleźliśmy 45 domów, pokrytych słomą, 27 dachówką, a o 12-tu brak wiadomości.

⁴⁾ Być może, iż w rzeczywistości cyfra ta była znaczniejszą; nie jest bowiem wykluczone, iż podział ten istniał i tam, gdzie nie został wyraźnie w źródle zaznaczony.

w 9-ciu tylko znaleźliśmy wiadomość, iż z ziemi korzystał sam właściciel. Przeważnie kawałki te były oddawane jako *domaine congéable* (105 kawałków), znacznie rzadziej spotykamy dzierżawę (11 kawałków). O 46-ciu kawałkach nie mamy żadnych danych, w jaki sposób z nich korzystano. Jeżeli chodzi o własność nieszlachecką, która nie była podzielona pod względem gospodarczym, to o sposobie korzystania z niej jesteśmy znacznie gorzej poinformowani. Na 284 posiadłości tej samej królewskiej w 142 nie posiadamy pod tym względem żadnych wiadomości; co do pozostałych, to w 18-tu wypadkach z ziemi korzystał sam właściciel, w 10-ciu wydzierżawiano ją, w 114-tu oddano jako *domaine congéable*. O innych królewskich nie mamy nawet tak skąpych wiadomości. Mimo dość znacznego procentu posiadłości, co do których brak dostatecznych informacji, cyfry wyżej podane nie są pozbawione pewnej wartości; potwierdzają one w całości już dawniej przedstawiony pogląd, iż w Bretanii w czasach nowożytnych nawet posiadacze bardzo drobnych kawałków gruntu nie uprawiali go sami, lecz ustępowali go osobom obcym; cyfry te dowodzą nadto, iż zjawisko to było stosunkowo bardzo rozpowszechnione.

Gospodarczą organizacją posiadłości wassali drugiego stopnia bliżej tu zajmować się nie będziemy, ponieważ musielibyśmy powtarzać to samo, cośmy już wyżej powiedzieli; ograniczymy się tedy do kilku słów ogólnej charakterystyki. Stosunkowo bardzo rzadko były to posiadłości zróżniczkowane pod względem gospodarczym, choć i takie się spotykają; stosunkowo niewielka ich ilość, wyjąwszy niektóre posiadłości szlacheckie, mogła tworzyć samodzielne jednostki, przeważnie bowiem, jak to już wiemy, były to parcele bez budynków. Wszędzie spotykamy ziemię, uprawianą przez swych właścicieli, obok ziem wydzierżawianych lub oddawanych w połownictwo; w trzech wschodnich królewskich spotykamy nadto *domaine congéable* i *censive*; *quevaisie* nie występuje zaś nigdy.

W poszukiwaniach niniejszych chodziło nam, jak to na samym początku zaznaczyliśmy, o zbadanie stosunku organizacji feudalnej do gospodarczej. Przytoczyliśmy w szeregu podanych wyżej tablic dane cyfrowe, odnoszące się do feudalnej organizacji ziemi i do gospodarczej struktury poszczególnych jednostek ustroju feudalnego. Cyfry te rzucają ciekawe światło na interesującą nas kwestyę.

Najważniejszym i najbardziej charakterystycznym jest tu niewątpliwie fakt, iż organizacja feudalna była już w znacznej mierze rozsadzona przez organizację gospodarczą. Istniały wpraw-

dzie jednostki feodalne, zarówno szlacheckie jak i nieszlacheckie, pokrywające się z jednostkami gospodarczymi, nie mówiąc już o tych, które się składały z kilku, kilkunastu, a w pewnych wypadkach nawet i kilkuset gospodarstw. Znacznie liczniejsze były jednakże te, które się składały z jednej lub więcej parcel bez żadnych budynków i które w konsekwencji nie mogły tworzyć samodzielnych jednostek gospodarczych. Na 6572 zbadanych przez nas jednostek feodalnych (pomijam tu zupełnie własność miejską), 2746 należało do pierwszej, a 3826 (t. j. 58%) do drugiej kategorii. W rzeczywistości ta ostatnia cyfra nie tylko bezwzględnie, ale i stosunkowo musiała być znacznie większa; zawarte bowiem w naszych tablicach cyfry, odnoszące się do posiadłości wassali drugiego stopnia, są bardziej niekompletne, niż dane, odnoszące się

Tablica 18. Jednostki feodalne z budynkami i bez budynków.

Rodzaj jednostek feodalnych	Z budynkami	Bez budynków
Szlacheckie	446	190
Nieszlacheckie bezpośredn. zależne od króla	696	1099
Nieszlacheckie pośrednio zależne od króla	1604	2537
Razem	2746	3826
	6572	

do innych posiadłości, a właśnie wśród tych pierwszych stosunkowo więcej niż w innych spotykamy posiadłości bez budynków (61%). Niektóre z tych parcel bez budynków były nieużytkami, leżącymi poza arealem pracy gospodarczej; najczęściej jednak były to role lub łąki. Te ostatnie wchodziły w skład gospodarstw, których centra z budynkami znajdowały się w innych jednostkach feodalnych. Jednym słowem obok gospodarstw, które nie przekraczały granic jednostki feodalnej, znajdujemy i takie, które składały się z części, leżących w różnych jednostkach. W pewnych wypadkach te wszystkie składniki jednego gospodarstwa były

własnością jednej osoby¹⁾, która sama tę ziemię uprawiała, względnie ustępowała ją komuś w całości. W innych znowu wypadkach poszczególne te składniki należały do różnych osób; miało to miejsce wówczas, gdy drobny właściciel dodzierżawiał, względnie brał jako *domaine congéable* większe lub mniejsze kawałki ziemi²⁾, albo też gdy bezrolny brał w dzierżawę ziemię od różnych właścicieli.

Ziemie te, wchodzące w skład jednych gospodarstw, a leżące w różnych jednostkach feodalnych, mogły być rozproszone, mogły jednak do siebie przylegać; w ten sposób linie graniczne jednostek feodalnych mogły przecinać ziemię skomasowanych zupełnie gospodarstw; zdarza się nawet, że linia ta przechodzi przez budynki; tak n. p. w dworze Kersent w królewskiej Morlaix, wielka sala wraz z ubikacjami i zabudowaniami na wschód zależała pod względem feodalnym od kogo innego, niż przylegające do tej sali kuchnia i kilka drobniejszych ubikacji.³⁾

Brak nam niestety danych, umożliwiających ściśle obliczenie, który z tych dwu typów był liczniejszy na zbadanym przez nas

¹⁾ Mogły to być kawałki w całości, pośrednio, albo częścią pośrednio, częścią bezpośrednio zależne od króla n. p. A. N. P. 1576 (Dinan) f. 57°, 58; opis części posiadłości, należącej do François Bernard: „soixante et douze cordes dans le clos de la Haiche Gorget joignant le reste du dit clos, tenu de la dite seigneurie et par autre baillage. Un journal dans la pièce de sous le clos Plet joint le reste de la pièce tenu d'autres baillages par ledit Bernard.“ P. 1578 (Dinan) f. 247°, 248; „Le lieu et metairie noble de la Morinais . . . . les logements prés et bois en dependante tenue prochement du Roi . . . excepté les héritages . . . dependants de la dite metairie qui sont tenus noblement de la Seigneurie et Marquiserie de Taucoult par grand baillage de Trelinan et la lande d'Allonet aussi noblement de la seigneurie de Querinan“; patrz nadto Villiers du Terrage: *Une Seigneurie en Basse Bretagne* p. 1: „manoir de Kerourion dont parti était du domaine royal et partie dependant de la Seigneurie de Coatcanton“. P. 1631 (Lannion) f. 263°; P. 1576 (Dinan) f. 58° etc.

²⁾ Sée op. cit. p. 71; A. N. P. 1785 (St. Briec) fol. 169°: „Jan Audouart fils Etienne et consorts tiennent au dit titre de féage hors le convenant qu'ils tiennent de la dite seigneurie à domaine congéable, quatre pièces de terre“; wszystkie te kawałki ziemi wzajemnie przylegają do siebie. Patrz nadto *ibid.* fol. 169 oraz P. 1631 (Lannion) f. 358 etc. Również i wassale królewscy mogli brać ziemię od pobliskich właścicieli jako *domaine congéable*. A. N. P. 1632 (Lannion) f. 519.

³⁾ A. N. P. 1635 (Morlaix) f. 380°: „La salle du manoir et maison seigneurial et noble de Kersent et tous les batiments du dit manoir du coté de l'orient à prendre depuis le pignon qui sépare de la dite salle d'avec la cuisine du dit manoir, laquelle cuisine est en autre fief.“ Dalszy ciąg opisu tego dworu znajduje się w zeznaniu posiadłości Kerprigent *ibid.* f. 311.

terytorium, czy jednostki gospodarcze, nie przekraczające granic jednostek feodalnych, to jest mieszczące się w ramach terytorjal-

Tablica 19. Rozmiary elementów gospodarczych.

R o d z a j		? j.	nżej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	ponad 50 j.	Razem			
		z b u d y n k a m i szlacheckie 3-ciej kategorii nieszlach. razem . . .		2-giej kategorii	10	22	32	27	62	72	22	247
zajęte przez właściciela, dzierżawców i połowników	25			12	45	42	74	139	123	460		
domaine congéable	26			30	283	292	256	229	20	1136		
quevaisie	1			3	63	84	76	18	—	245		
bezpo- średnio	4			166	229	134	107	50	6	696		
pośrednio	54			454	513	253	199	116	15	1604		
razem . . .				120	687	1165	832	774	624	186	4388	
b e z b u d y n k ó w szlacheckie 3-ciej kategorii nieszlach. razem . . .				1-ej kategorii	4	41	90	26	16	7	6	190
				zajęte przez właściciela; dzierżawców i połowników	6	22	42	18	16	12	12	128
				domaine congéable	51	37	149	107	19	3	—	366
		quevaisie	1	—	7	4	—	—	—	12		
		bezpo- średnio	14	348	629	86	19	3	—	1099		
		pośrednio	135	1198	1067	103	25	8	1	2537		
		razem . . .		211	1646	1984	344	95	33	19	4332	

nych tego ustroju, czy też jednostki gospodarcze, przekraczające granice podziału feodalnego, które przez to samo rozsadały go niejako. Wiemy tylko, iż ilość elementów gospodarczych bez budynków była nieco mniejszą od ilości elementów z budynkami (patrz tab. 19), wiemy nadto, iż w pewnych wypadkach te ostatnie tworzyły samodzielne jednostki gospodarcze, w innych uzupełniano je parcelami bez budynków; czasem jedną parcelą, czasem większą ich ilością ¹⁾.

Z kilku przykładów, które dokładniej zbadać było można, wynikałoby, iż jednostka gospodarcza, przekraczająca granice fiefu, przeciętnie składała się z 2·5 kawałków, leżących w różnych jednostkach feodalnych; przypuszczając, iż budynki mieszkalne i zabudowania gospodarskie znajdowały się tylko na jednej z nich, otrzymalibyśmy cyfrę 2888, jako ilość gospodarstw, składających się z ziem różnych jednostek feodalnych, co stanowi 65 % ogólnej ilości gospodarstw wiejskich, uwzględnionych w naszych obliczeniach. Jednym słowem zaledwie niewiele co więcej niż $\frac{1}{3}$ gospodarstw mieściła się w terytoryalnych ramach ustroju feodalnego; wskazuje to na bardzo już zaawansowany rozkład gospodarczy ustroju tego w Bretanii w XVII wieku. Należy tu jeszcze zauważyć, iż w poszczególnych, rozróżnianych przez nas wyżej kategoriach własności, rozkład ten niejednakowe poczynił postępy; najmniej był on zaawansowany w posiadłościach szlacheckich, bezpośrednio od króla zależnych, najbardziej w posiadłościach wassali drugiego stopnia; wskazuje na to najniższy w pierwszej a najwyższy w ostatniej kategorii procent elementów gospodarczych bez budynków.

Zaznaczony wyżej brak prawie że wszelkich danych o tem, do jakich kategorii z budynkami należały pod względem gospodarczym elementy bez budynków, uniemożliwia nam podanie ścisłej statystyki rozmiarów poszczególnych jednostek gospodarczych. Niektóre jednak z przytoczonych cyfr pozwalają na pewne pod tym względem wnioski. Chodzi tu przede wszystkim o zebrane na tablicy 19-tej cyfry, odnoszące się do rozmiarów elementów z budynkami. Należy tu stanowczo rozróżnić posiadłości szlacheckie od nieszlacheckich; wśród pierwszych przeważał bowiem bardzo znacznie system gospodarowania na cudzej ziemi, podczas gdy

---

¹⁾ Wynika to już z faktu, iż elementów bez budynków było więcej niż z budynkami; posiadamy w tej sprawie bezpośrednie dowody; ziemie, należące do folwarku Lounai w królewskiej Dinan, spotykamy w kilku zeznaniach. A. N. P. 1573 f. 216, 232, 240.

na drugich gospodarował najczęściej sam właściciel. Ze wspomnianej tabelki wynikałoby, że rozmiary gospodarstw na ziemiach szlacheckich w olbrzymiej większości wypadków wahały się od 1—50 journali, oraz że rozróżniane przez nas wewnątrz tych granic cztery kategorie były mniej więcej równomiernie reprezentowane.

Tablica 20. Procentowy udział poszczególnych rodzajów elementów z budynkami.

Rodzaj posiadłości	nżej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	ponad 50 j.	Razem
Szlacheckie	3.3	20.9	22.0	23.1	22.6	8.1	100.0
Nieszlacheckie, bezpośrednio zależne od króla	24.0	33.1	19.4	15.4	7.2	0.9	100.0
Nieszlacheckie, pośrednio zależne od króla . . .	29.3	33.1	16.3	12.8	7.5	1.0	100.0
Razem	16.1	27.3	19.5	18.1	14.6	4.4	100.0

W rzeczywistości jednakże stosunki przedstawiały się nieco inaczej; cyfry te odnoszą się do elementów gospodarczych z budynkami, których nie możemy, jak to już wiemy, identyfikować z jednostkami gospodarczymi; te ostatnie bowiem, składając się z większej ilości elementów, musiały być nieco większych rozmiarów. Ze wspomnianych wyżej przykładów wynika, iż najczęściej niewielkie, mniej niż 10 journali liczące gospodarstwa, były uzupełniane ziemią własną dzierżawcy lub ziemią, dodzierżawianą od innego właściciela. Wynika z tego, iż cały szereg jednostek, zaliczonych w naszej tabliczce do pierwszych trzech kategorii (1—10 journali), należało właściwie do wyższych kategorii. Ponieważ jednak, jak to wynika z najniższego rzędu tablicy 19-ej, kawałki ziemi bez budynków, służące do uzupełniania poszczególnych gospodarstw, były nieznacznych rozmiarów, w znacznej bowiem większości wypadków nie przekraczały 5 journali, a z drugiej strony (o czym była mowa na str. 331) prawdopodobnie przeciętnie tylko po pół-

tora takiego kawałka szło na uzupełnienie jednego gospodarstwa, przeto rozmiary tych gospodarstw nie powiększały się znacznie. Przypuszczać tedy można, iż z trzech wyższych kategorii, wskutek skorygowania naszej tablicy, najbardziej wzrosłaby kategoria gospodarstw od 10 do 20 journali.

Przy analizie statystyki rozmiarów gospodarstw rolnych nigdy nie należy spuszczać z oczu sprawy rodzajów kultury ziemi, wchodzących w skład poszczególnych gospodarstw. Z powodów, wyłuszczonych na samym początku niniejszego studium, nie mogliśmy dać odnoszącej się do tej sprawy statystyki; ograniczyć się tedy musimy do paru uwag. Mimo braku dokładnych danych cyfrowych, nie może ulegać najmniejszej wątpliwości, iż w gospodarstwach większych rozmiarów, liczących ponad 50 journali a nawet w gospodarstwach 30 i 40 journalowych, znaczne przestrzenie zajęte były przez nieużytki. Jako przykład wymienimy tu jedno gospodarstwo 67 journalowe, w którym nieużytki zajmowały 40 journali czyli 59%, a drugie 105 journalowe z 82 journalami (= 78%) nieużytków.¹⁾ Fakt ten jest zupełnie zrozumiały wobec pewnych zasadniczych cech rozwoju stosunków rolnych we Francji w ogólności, a w danym wypadku w Bretanii w szczególności. Jak to już wspominaliśmy wyżej, rozwój tych stosunków polegał w pierwszej linii na tym, iż nieuprawne dotychczas obszary ziemi szlacheckiej pod różnemi formami prawnemi parcelowane były wśród drobnych rolników. Otóż przy takim tworzeniu nowych gospodarstw na dotychczas nieuprawnych ziemiach, przeznaczano na jedno gospodarstwo znacznie więcej, aniżeli to przeciętnie miało miejsce na gruntach, oddawna zagospodarowanych. Miało to miejsce zwłaszcza przy *afféagement*, oraz przy tworzeniu nowych *domaines congéables*. Pierwsze, drugie, a niekiedy nawet i trzecie pokolenie nie zdołało zamienić całego obszaru na role i ogrody; tym się tłumaczy znaczniejszy udział nieużytków w większych co do rozmiarów, a niedawnego pochodzenia gospodarstwach. Jeśli byśmy w naszych obliczeniach pominęli te nieużytki, to dwie najwyższe kategorie gospodarstw (ponad 20 journali) okazałyby się znacznie mniejszemi, powiększyłaby się zaś przedewszystkiem najbliższa kategoria niżej 20 journali.

Musimy oprócz tego odliczyć zamki z przynależnościami, które były tylko rezydencjami pańskimi, a nie centrami gospodarstw rolnych; pomijając wypadki, gdzie rozmiar należącej tu ziemi nie

---

¹⁾ A. N. P. 1577 (Dinan) fol. 21 i 53.

jest znany, tylko w dwu wypadkach była to przestrzeń niżej 20 journali.¹⁾

Dokładne obliczenie wszystkich tych pozycji jest rzeczą niemożliwą; jest jednak rzeczą oczywistą, iż gdyby obliczenie to dało się przeprowadzić, to kategorie gospodarstw niżej 10 i wyżej 20 journali okazałyby się o wiele mniejszemi, aniżeli by to wynikało z tablicy 20; najliczniejszymi zaś byłyby gospodarstwa, liczące od 10 do 20 journali; po ich stronie byłaby poważna przewaga nie tylko względna, ale nawet większość absolutna.

Na ziemiach nieszlacheckich gospodarowali przeważnie sami właściciele, chociaż jak to już wiemy, pewna część tych ziem była własnością szlachty i mieszczaństwa, którzy zazwyczaj sami nie gospodarowali. Rozmiary poszczególnych gospodarstw są tu mniejsze, aniżeli na ziemiach szlacheckich; przyczem daje się tu skonstatować pewna różnica między wassalami królewskimi, a wassalami drugiego stopnia; rozmiary gospodarstw tych ostatnich były stosunkowo najmniejsze. Przytoczone w tablicy 20-ej cyfry należałoby jednak skorygować w podobny sposób, jak to staraliśmy się zrobić przy gospodarstwach, leżących na ziemiach szlacheckich. Trudno określić w jakim stopniu podniósł by się wówczas przeciętny rozmiar gospodarstwa, prawdopodobnie jednak, nawet po przeprowadzeniu odnośnych poprawek, większość ich nie przekraczałaby 10 journali.

Okazuje się tedy, iż gospodarstwa, prowadzone przez samych właścicieli, były mniejszych rozmiarów, aniżeli gospodarstwa, prowadzone na ziemi cudzej. Nie wynika z tego jednakże, aby włościanie-dzierżawcy byli zamożniejszą warstwą od włościan drobnych właścicieli. Czynyse dzierżawne, płacone przez pierwszych, były znacznie większe od powinności feodalnych, uiszczanych przez drugich, wobec czego drobne gospodarstwo, prowadzone na własnej ziemi, mogło być bardziej zyskowne od większego gospodarstwa, prowadzonego na ziemi cudzej.

JAN RUTKOWSKI.

---

¹⁾ Patrz tablicę 13-a.